

A TÖRTÉNETFILOZÓFIA PSZICHOLÓGIZÁLÓ JELLEGE KORNIS GYULÁNÁL

SZALAI ZSOLT

Kornis Gyula legintenzívebben a korai műveiben foglalkozott pszichológiával, ami jórészt későbbi műveinek módszertani megalapozását is szolgálta, de a pszichologizáló–szociologizáló nézőpont későbbi munkáiban, főleg történelemfilozófiájában és tudományszociológiájában is megmarad. Ezzel nincs egyedül a korabeli magyar filozófiai színtéren, hiszen Medveczky Frigyes (akinek Kornis tanítványa volt), Halasy-Nagy József, Posch Jenő, Mannheim Károly de mások esetében is megfigyelhető a filozófiai problémák lélektani–társadalomelméleti szempontú megközelítése. Bár Demeter Tamás tanulmányában csak Lukácstól számítja az ilyen jellegű jelentős munkák születését, azt azonban hangsúlyozza, hogy a magyar filozófiai hagyomány, amennyiben van ilyen, egyetlen értékelhető, s a nyugati hagyományhoz egyedül érdemlegeset hozzátevő, sajátos vonulata éppen a szociologizáló.¹

A pszichologizáló és szociologizáló nézőpont megkülönböztetése mindenestre indokolt, és ezen írás inkább a pszichologizáló szemlélet feltárását célozza, jóllehet Kornisnál nehezen szétválasztható a kettő. Az *Athenaeum* hasábjain 1917-ben megjelent, „A filozófia korszerű problémái” című esszéjében a filozófiának történeti-társadalmi dimenzióban való felfogása figyelhető meg, miközben az első világháború végének időszakában a háborúnak a kultúrára, így a tudományra és filozófiára gyakorolt lehetséges hatásait vizsgálja. Úgy véli, hogy a történelmi tapasztalat nem adhat egyértelmű felvilágosítást, hiszen a háborút, és annak társadalmi következményeit nagyrészt a kor adott feltételei alakítják. Így, noha bármiféle általánosítás, szabályszerűség megállapítása jogosulatlan és kétséges vállalkozás is, mégis arra a kérdésre keres választ, hogy „vajon milyen problémák jutnak a világháború következtében a filozófiai érdeklődés gyújtópontjába?” A filozófia tematizálódására irányuló kérdés tehát előrebozsátja megválaszolhatóságának – fenntartásokkal való – elfogadását, illetve magának a válasznak hipotetikus jellegét. Kornis a háború lélektani következményeit kutatja, annak a világnézetre gyakorolt hatását. Szerinte a filozófia a gyakorlati és értékproblémák irányába fordul, hiszen maga a háború is ezeket hozta felszínre: „A háború okozta társadalmi átalakulás és lelki változás arra indít, hogy a filozófia az élethez alkalmazkodjék.”²

¹ Demeter Tamás 2007: „A magyar filozófia szociologizáló hagyománya”, *Világosság*, 4, 5-20. o.

² Kornis 1917: „A filozófia korszerű problémái”, *Athenaeum*, III. köt., 4-5. sz., 233. o.

A pszichologizáló–szociologizáló megközelítés Kornis tudományfelfogásában is megmutatkozik, hiszen a pszichológiát a szellemtudományok alapjának tekinti, magát a tudományt pedig olyan társadalmi intézménynek, amely az élet minden területét áthatja. „A tudomány valóban életformáló és életrendező hatalom.”³ Számára az ember pszichofizikai lény volta indokolja a tudományok természettudományokra és szellemtudományokra való felosztását, de – a német idealizmus hagyományából, elsősorban Schellingtől merítve –, a tudományok egységét hirdeti. A pszichologizáló nézőpontot a természettudományok területén is érvényesíti, a megismerés feltételeit, motivációját lelki természetűnek gondolja. Windelband és Rickert nyomán azt állítja, hogy az oksági törvényszerűségek nem kizárólagosak, nem vezethetők le hiánytalanul a szubjektumból, mert az értékek és a célok olyan kvalitatív mozzanatok, amelyeknek spontán, irracionális jellegük is van.

Pszichologizáló módszerét jellemzi, hogy a történelmi–társadalmi folyamatok szociálpszichológiai és differenciáló pszichológiai megközelítésére törekszik. Az általa generalizálónak tekintett, egyetemes törvényeket megfogalmazó pszichológiát így az individualizáló történettudomány szolgálatába állítja, ugyanakkor az egyetemes történeti törvények megalkotásának lehetőségét elutasítja. Ha vannak is történeti szabályszerűségek, azok kizárólag elemi, kísérletekkel igazolható pszichológiai törvényszerűségekre vezethetők vissza, amelyek viszont alapvetően különböznek a természettudomány által alkotott törvényektől. A lélekben végbemenő bonyolult folyamatok oksági összefüggéseinek megállapítása nem lehet egzakt: „a bonyolultabb lelki jelenségek kellően meg nem rögzíthetők, kauzális jelentőségük mindig a tudat egységes egészétől függ”⁴ Somos Róbert szerint Kornis pszichologizmusának Brentano és Dilthey „karosszék-pszichológiája” az alapja, amely „előnyben részesítette az individuálpszichológiai megközelítést és a pszichológiai retrospekció módszertanilag problematikus alkalmazásával iparkodott túllépni a kísérleti pszichológia viszonylag korlátozott teljesítőképességén”⁵

Kornis azt állítja, hogy az általános pszichológia csak annyiban segítheti a történész munkáját, hogy általánosságokat és elemi törvényszerűségeket tár fel; ám feladatuk alapvetően különbözik. Kritikával illeti Diltheyt, amiért szembeállítja a pszichológiát és a történettudományt, hiszen a két tudomány feladata alapvetően más, a pszichológián nem lehet számonkérni a történeti kutatásokhoz való hozzájárulásának mértékét. Hangsúlyozza azt is, hogy a történettudomány nem

³ Kornis 1943: *A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata I.*, Franklin Társulat, Budapest, 10. o.

⁴ Kornis 1924: *Történetfilozófia*, MTA, 21. o.

⁵ Somos Róbert 2004: *Magyar filozófusok útkeresése Trianon előtt és után*, Kairosz, Budapest, 176. o.

alkalmazott pszichológia jöllehet pszichologizál. Kornis a szellemtörténet nagyjait nevezi meg, amikor a történetíró intuitív, beleérző, újraélő képességeit hangsúlyozza. Nem is a történetírás vagy történelemfilozófia, hanem a pszichognózis, vagy pszichozófia fogalmát használja Thuküdidész, Tacitus, Ranke, Mommsen, Burckhardt és Dilthey módszerére. Rickert hatása mutatható ki, amikor Kornis azt állítja, hogy a történetírás csak akkor tesz eleget a tudományosság kritériumainak, ha a tudományos leírás végső elemei egyetemesek. Ehhez pedig az általános pszichológia terminológiájának használata szükséges. Kornis a fogalmi egyértelmőséget kéri számon, amely a cél, a történeti valóság leírásában elengedhetetlen.

A történeti kutatás bizonyos területein azonban mégis fontosnak tartja a pszichológiai kutatások eredményeinek figyelembevételét, így a tanúvallomások vizsgálatában, vagy a szövegkritikai tevékenységben. A patopszichológia eredményeit a normálistól eltérő jelenségek, forradalmak, katasztrófák vizsgálatában véli hasznosíthatónak, illetve a differenciálpszichológia tipizáló módszerét, a lelki jelenségekben megfigyelhető, általános egyezések osztályozását, illetve a pszichográfiát. Különösen a két világháború között népszerű az ún. nemzetkarakterológia, ami a wundti néplélektan hatását is mutatja. Ekkor jelent meg Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó*, vagy Szekfü Gyula *Három nemzedék* című könyve, illetve Kornistól az *Államférfi* és *A tudomány szociológiája*. De voltaképpen ide sorolható Rónay Jácintnak még a XIX. század közepén írt *Jellemisme* című műve is, amellyel annak idején az Akadémia tagjává választották.

Kornis ugyanakkor látja a szociálpszichológia, különösen a Lamprecht-féle felfogás egyoldalúságát, mert az szerinte az egyént elhanyagolja. Viszont pozitívumként értékeli a társadalmi feltételek figyelembevételét, és elismeri, hogy az emberek lelki alkata viszonylagos egyformaságot mutat. A túlzott egyoldalúság elvetése mellett azonban kiemeli a történeti pszichikai distanciák, a szociális lelki típusok leírásának eredményességét a gazdaság- és kultúrtörténetben.

Az analógiás beleélés és következtetés módszere kapcsán a lelki jelenségek nem merev, hanem dinamikus, fokozatbeli különbségekben megnyilvánuló jellegét hangsúlyozza, mert szerinte a lelki élet egységet, feltételez, amit én-centrumnak is nevez. Dilthey hermeneutikáját visszhangozza akkor, amikor azt mondja, hogy az interpretációnak az egyént először mint egészet kell rekonstruálnia, egységes összefüggésében kell megérteni. Ugyanakkor ez a történeti-pszichológiai egység csak a történetíró lelkében teremthető újra. Egy társadalmi állapot leírása az egyéni különbségek miatt azonban mindig csak absztrakció, csak az egyéné lehet szemléletes.

A gondolat történeti-pszichológiai képződményként való felfogása azt is mutatja, hogy annak logikai igazságérvénytől eltekint, s a történetírásban e két szempont összekeverését kerülendőnek tartja. A következmények levonását a történetíró végzi, méghozzá úgy, hogy azokat maga a történeti személy soha nem

vonta le. „Politikai eszméinek logikus sorát a történelmi folyamatban más lelki tényezők (például érzelmek) megtörték és más irányba terelték.”⁶

Az egyoldalú racionalizálás helyett a történelmi megértés lelki tényezőinek figyelembevételét tartja fontosnak és megfogalmazza a történelmi megértés pszichológiai paradoxonát: úgy tűnik, mintha a szubjektív mozzanat kiiktatásával a történelmi tárgyilagosság biztosított lenne. „Minél gazdagabb lett az emberiség lelki világa, annál finomabb lelki organumokra tett szert az antik világ szellemében rejlő irracionális mozzanatok és értékelések iránt. (...) A múlt lelkének mindig több hangjára tud a fejlettebb s gazdagabb lélek rezonálni.”⁷

Kornis lehetségesnek tartja a fejlődés fogalmának a történelemre való alkalmazását, legalábbis a tudományban. Párhuzamot tételez a történettudomány fejlettségi állapota és az emberi szellem fejlettsége között. A szellem önmegismerésének folyamata, mind teljesebbé válása a múlt jobb megértéséhez vezet, ami kárpótlás az elvileg soha ki nem iktatható szubjektivitásért. A német szellemtörténeti iskola, főleg Dilthey hermeneutikája és Harnack nyomán a kritikai realizmus álláspontjára helyezkedik. A megismerésnek szerinte határt szab a szellem adott kortól is függő fejlettsége, illetve a történetíró értékfelfogása, eszközeinek, módszereinek szubjektív jellege. „A történész nem tud – ha akar is – teljesen objektív lenni az értékelő mozzanatot nem tudja teljesen kikapcsolni: az objektivitás ideál, amelyet csak megközelíteni lehet.”⁸ Mondható, hogy konstrukciónak tarja a történelmet, a múlt rekonstrukciója a források felhasználásával, ám a történetíró irracionális és racionális tudatműködése nyomán történik. „A szellemi-történeti világot elménk a megértésben nem passzíve befogadja, hanem felépíti.”⁹ Éppen ezért múzsai adománynak tekinti a történetíró azon képességét, amellyel képes totalitásában megragadni a történeti anyagban rejlő valóságalmazt.

A jelen tudatának a történetírásba való beleképződése a történelem genetikus interpretációját eredményezi, nagy munkái a *Tudomány és társadalom* vagy *A magyar politika hősei* a múlttól a jelenig rajzolnak meg egy fejlődési ívet, kiemelve, hogy a jelen tudata teszi lehetővé a „honnan hová” tartó fejlődés vonalának megállapíthatóságát. Nyilván ez az oka, hogy a nietzschei filozófiával, különösen annak genealógiai interpretációs módszerével szinte semmit nem tud kezdeni. Annyit azért elismer, hogy Nietzsche helyesen látja a historizmus túlhajtásait, amikor a „merő multa-vonatkozás”, a történeti szempont kizárólagos érvényesítését kritizálja.

⁶Kornis: i. m. 55. o.

⁷Uo. 57. o.

⁸V.ö. Hell-Lendvai-Perecz 2000: *Magyar filozófia a XX. században*, Első rész, Áron, Budapest, 224. o.

⁹Kornis: i. m. 58. o.

Mindemellett Kornis igyekszik nem egyoldalú lenni, a német szellemtörténeti iskola hagyománya, illetve Rickert neokantiánus értékelmélete mellett ezért orientálja a kutatást a pszichológiai kutatások felé. Az interpretáció Kornis értelmezésében éppen ezért pszichológiai–történeti magyarázat. Ezért állítja, hogy a történeti megismerésben az individuális pszichológiai tényezők figyelembevételét, az ember társas lény mivoltából következő reakcióit, így a hasonulás, illetve az elkülönülés magatartásformáit is figyelembe kell venni. A hegeli népszellem és a wundti néplélek-fogalom, a hiposztázált kollektív tudat, osztálytudat stb. fogalmának használatakor az egyéniség szerepe is meghatározó (Kornisnál is elemzés tárgya az akkori magyar filozófiai diskurzusban rendkívül népszerű zseni-fogalom); sőt az egyéniség kutatását a pszichológia és történelem határvonalának tartja. Emellett még a tömegpszichológia eredményeit is felsorakoztatja. A tömeg gondolkodását, cselekvését mindig egyének irányítják, viselkedésében az irracionális mozzanatok döntőek. A befolyásolás és befolyásolhatóság elsősorban érzelmi, indulati téren hat, s vált ki reflexszerű reakciókat, s szabadít fel gátlásokat, és eredményezi a felelősségérzet hiányát.¹⁰ A marxi felfogással szemben is kritikát fogalmaz meg, amikor azt állítja, hogy az emberi cselekvések nem mindig gazdasági viszonyok, érdekek, hanem sokszor vallási, esztétikai, vagy legalábbis *nem* utilitarista erkölcsi értékek által motiváltak.

A szabadság fogalmának meghatározásakor a mechanikai okság és a pszichikai okság különbségeit, egymáshoz való viszonyának meghatározására törekszik. Az ember pszichofizikai lényként való értelmezése magyarázza a fizikai tényezők az ember lelki diszpozícióit befolyásoló hatását, azonban aláhúzza, hogy a lelki élet aktív, nem pedig passzív tevékenység, tehát a külső tényezőktől nem abszolút determinált. Ha a modern kognitív tudomány álláspontját nézzük, ma sem egyértelműen eldöntött ez a probléma. „A tudománnyal folytonosnak mondott filozófiában továbbra is vita témája a belső és a külső perspektíva; a szabadság és az okság; a pszichikai és az intencionális, vagy mentális és a fizikai; a szubjektív és az objektív; a nyelvi és a nem-nyelvi; a logikai és a kauzális közti viszony.”¹¹ Putnam fizikalizmusa egyenesen tagadja a pszichofizikai korrelációt, Davidson azonosságot feltételez, amely nem teszi lehetővé a mentális és az oksági viszonyok kölcsönös megfeleltetését, Kim pedig redukcionista álláspontot képvisel, bár továbbra is kérdéses, hogy a szupervenienca elve mennyire érvényesíthető.

Hanák Tibor szerint Kornis már pszichológiai korszakában a szellemtudomány felismeréseihez jutott el, amikor elismeri és hasznosítja ugyan a tapasztalati lélektan eredményeit, de kritikával is él is, amiért az a lelki élet egysége helyett a tényeket és a törvényszerűségeket elszigetelten kezeli. „Kornis megfordítja a viszonyt: a lélek egészéből, az önálló lélekből akarja megérteni az experimentális

¹⁰ Kornis: i. m. 108. o.

¹¹ Boros János 2004: „A kognitív tudomány esélyei”, *Magyar Tudomány*, 11. sz., 1270. o.

lélektan eredményeit.”¹² Nála a pszichikai okság a tudat egységét feltételezi, amely azt is jelenti, hogy az egyén az egész múltját hordozza, amely szintén cselekedetet befolyásoló tényező, s amely a pszichikai okság szintetikus természetéből következően mindig eredményez valami olyan, előre kiszámíthatatlan következményt, amely az előzményekben nincs benne. „A lelki történések az én-nek magát minden pillanatban fenntartó és fokozó, előretörő, egységes folytonos dinamikus lefolyásában, kibontakozásában és növekvésében áll, mely qualitative újat teremt, a múlt a jelenben kiszámíthatatlanul tovább hat, s a jelen a jövőbe terjeszkedik.”¹³

A (történet)tudománnyal szemben ez nyilvánvaló kételyeket is támaszthatna, de Kornis számára ez inkább az akaratszabadság metafizikai értelemben vett objektivitását mutatja, s az emberi létezés fogalmilag le nem írható mozzanataira világít rá: „Az ember történetének sajátos fősége és drámai varázsa éppen abban rejlik, hogy nem elemezhető szét maradék nélkül csupa racionális mozzanatra, mindig beékelődik valami meglepő és kiszámíthatatlan, ami az emberi lélek ismeretlen mélységeiből tör elő, új oksorokat kezd s a passzív folyamatosságot többé-kevésbé megszakítja.” A természeti szükségszerűség és az emberi szabadság immanenciája mellett fölveti a transzcendens tényezőnek a történelemben játszott lehetséges szerepét is, ám szerinte Isten és a történelem viszonya elsősorban a hit és nem a tudomány tárgya.¹⁴

Kornis pszichologizmusa tehát szándéka szerint módszertani alapokat szolgáltat a történettudomány számára, amely azonban felfogása szerint individualizáló, mi több *műzsai* jellegénél, valamint tárgyának természeténél fogva sohasem válhat „szigorú tudománnyá” Ugyanakkor a megismerés, az emberi szellem fejlődésének gondolatával mégis nyitva hagyja a kérdést, legalább annak reményében, hogy történeti tudásunk tökéletesíthető.

¹² Hanák Tibor 1993: *Az elfelejtett reneszánsz*, Gönczöl, 237. o.

¹³ Kornis 1924: *Történetfilozófia*, 135. o.

¹⁴ Hell–Lendvai–Perecz 2000: i. m. 225-226. o.